

Ελληνική Δημοκρατία
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό
Ίδρυμα Ηπείρου

Κοινωνιολογία της Υγείας

Ενότητα 12 : Η εμπειρία της χρόνιας ασθένειας-Μέρος Β΄

Μαίρη Γκούβα

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο ΤΕΙ Ηπείρου

Τμήμα Νοσηλευτικής

Κοινωνιολογία της υγείας

Ενότητα 12: Η εμπειρία της χρόνιας ασθένειας-Μέρος Β΄

Μαίρη Γκούβα

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Ιωάννινα, 2015

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «**Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση**» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.
- Το έργο «**Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο ΤΕΙ Ηπείρου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Σκοποί ενότητας

- Εξοικείωση με τις έννοιες της χρόνιας ασθένειας και της αναπηρίας.
- Συσχετισμός χρόνιας ασθένειας, αναπηρίας και στίγματος.

Περιεχόμενα ενότητας

- Χρόνια ασθένεια και αναπηρία.
- Το στίγμα.
- Κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις.
- Στρατηγικές αντιμετώπισης (εξισορρόπηση, αντιμετώπιση, στρατηγική, ύφος).
- Χρόνια ασθένεια – εργασία και πόροι.
- Ομάδες αυτοβοήθειας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 1/32

- Οι χρόνιες ασθένειες συνδέονται με φυσικές αναπηρίες.
  - Ως αποτέλεσμα βλάβης, η οποία οφείλεται σε
    - Μυοσκελετικές παθήσεις (αρθρίτιδα).
    - Νόσους του νευρικού συστήματος (νόσος του Parkinson, σκλήρυνση κατά πλάκας, εγκεφαλικό επεισόδιο).

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 2/32

- Η **μειονεξία** ορίζεται ως απώλεια ή ανωμαλία της φυσιολογικής ή ανατομικής δομής ή λειτουργίας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 3/32

- Η **ανικανότητα** ορίζεται ως περιορισμός ή έλλειψη (ως αποτέλεσμα βλάβης) της ικανότητας να εκτελεστεί μια δραστηριότητα με τρόπο ώστε ή σε πλαίσια τα οποία να θεωρούνται φυσιολογικά.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 4/32

- Η αναπηρία ορίζεται ως η μειονεκτική θέση του ατόμου που έχει μια ανικανότητα, η οποία οφείλεται στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στις οποίες ζει.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 5/32

- Ο συγκεκριμένος ορισμός για την αναπηρία φανερώνει ότι η περιορισμένη λειτουργικότητα των ανθρώπων με κάποια ανικανότητα είναι αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο είναι οργανωμένη η κοινωνία – (παρά της ίδιας της αναπηρίας).

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 6/32

- Η ανικανότητα είναι συνέπεια μιας κοινωνίας, που αγνοεί τους ανθρώπους που έχουν κάποιο φυσικό ελάττωμα.
  - Π.χ. Υπάρχει η τάση να υποθέτουμε ότι όσοι έχουν λειτουργικές βλάβες (τύφλωση), έχουν ειδικές ανάγκες.
    - Αυτές οι ανάγκες γίνονται «ειδικές» μόνο μέσα σε ένα πλαίσιο που τους περιθωριοποιεί.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 7/32

- Το να χρησιμοποιεί κανείς τη λέξη «ανάπηροι» είναι προβληματικό γιατί ομαδοποιεί ένα σύνολο διαφορετικών ατόμων στην ίδια κατηγορία.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 8/32

- Τα περιβάλλοντα που προκαλούν ανικανότητες είναι:
  - Φυσικά.
  - Κοινωνικά.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 9/32

- Το φυσικό περιβάλλον επιθυμεί να ικανοποιήσει όσους δεν έχουν φυσικά ελαττώματα και θεωρεί δεδομένο ότι
  - [π.χ. Όλοι οι άνθρωποι μπορούν να ανεβαίνουν σκάλες].
- Το κοινωνικό περιβάλλον προκαλεί ανικανότητες
  - [π.χ. Οι εκστρατείες προαγωγής υγείας μπορεί να συμβάλλουν στην ενίσχυση της αρνητικής εικόνας ή το να βλέπουμε τους ανθρώπους με ανικανότητες ως τραγικές φιγούρες ή ήρωες].

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 10/32

- Επικρατεί η πεποίθηση ότι οι γυναίκες με ανικανότητες
- Είναι ασεξουαλικές.
- Ανίκανες να ανταπεξέλθουν στη μητρότητα και για αυτό αποθαρρύνονται.
- Αν κάνουν παιδιά εκείνα θα υποφέρουν και οι ίδιες θα δυσκολευτούν να τα φροντίσουν.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 11/32

- Οι περισσότεροι γιατροί αντιμετωπίζουν την εγκυμοσύνη ως ασθένεια και συνεπώς δυνητικά επικίνδυνη και για αυτό είναι επιφυλακτικοί ιδιαίτερα με τις γυναίκες που έχουν κάποια ανικανότητα.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 12/32

- Σύμφωνα με τον Bury, διακρίνει δύο κατηγορίες συνεπειών της χρόνιας ασθένειας, που τις ονομάζει νοήματα:
  - Το νόημα ως συνέπεια.
  - Το νόημα ως σπουδαιότητα.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 13/32

- A) Το νόημα ως συνέπεια:
  - Οι επιδράσεις των συμπτωμάτων στην καθημερινή ζωή.
    - Π.χ. Αναστάτωση της επαγγελματικής και οικιακής καθημερινότητας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 14/32

- Β) Το νόημα ως σπουδαιότητα:
  - Οι φαντασιακές εικόνες που συνδέονται με συγκεκριμένες καταστάσεις.
  - Το συγκεκριμένο νόημα επηρεάζει την αίσθηση του εαυτού του ατόμου και τις αντιδράσεις των άλλων γύρω του ανάλογα με την πολιτιστική πραγματικότητα.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 15/32

- Η εμπειρία της χρόνιας ασθένειας μπορεί να επηρεάσει:
  - Την αίσθηση του εαυτού του ατόμου.
  - Την ταυτότητα του ατόμου.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 16/32

- Αυτό οφείλεται:
  - Στις πραγματικές ή φαντασιακές αντιδράσεις των άλλων απέναντι στον ασθενή.
  - Στο πολιτιστικό περιβάλλον.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 17/32

- Ο Bury, αναφέρεται σε αυτό ως «Νοήματα σε κίνδυνο»:
  - Οι ασθενείς αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο οι άλλοι να μη συμμερίζονται τις ερμηνείες τους για μια κατάσταση.
    - Π.χ. Οι εκκλήσεις για κατανόηση μπορεί να απορριφθούν.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 18/32

- Ο όρος «απώλεια του εαυτού» αφορά:
  - Την ανησυχία των χρόνιων ασθενών για την μελλοντική εξέλιξη του εαυτού και για πολύτιμες παρελθοντικές εικόνες του εαυτού που ένιωθαν ότι είχαν χάσει.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 19/32

- Από την «απώλεια του εαυτού» προκύπτουν τα εξής διλήμματα:
  - 1. Οι ασθενείς εξετάζουν τις αλληλεπιδράσεις τους με τους άλλους για δείγματα αμφισβήτησης.
  - 2. Οι ασθενείς θέλοντας να αυτοπροσδιοριστούν, τείνουν να εξαρτώνται από άλλους ανθρώπους με κόστος την ενδεχόμενη ένταση στις σχέσεις τους.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 20/32

- 3. Οι ασθενείς βασίζονται στη δημιουργία πιο στενών επαφών καθώς εξελίσσεται η ασθένεια.
  - Σκοπός είναι να διατηρήσουν την εικόνα τους που σταδιακά καταρρέει.
  - Ταυτόχρονα μειώνεται η ικανότητά τους στη διατήρηση σχέσεων, αν αποκαλύψουν ανοιχτά ότι υποφέρουν ή δείξουν θυμό.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 21/32

- 4. Η αδυναμία των ασθενών να διεκπεραιώσουν τετριμμένες εργασίες προκαλεί την απώλεια των μέσων που χρειάζονται για μια γεμάτη νόημα κοινωνική ζωή.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 22/32

- Οι ασθενείς, ωστόσο, συχνά ξεπερνούν αυτό το στάδιο της «απώλειας του εαυτού» και δημιουργούν νέες «ανασυγκροτημένες ταυτότητες».
  - Συνεπώς, η αίσθηση του εαυτού και η προσωπική ταυτότητα εξαρτώνται από τα στάδια της ασθένειας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 23/32

- Στις δυτικές κοινωνίες, η αυτό-εικόνα σχετίζεται με την εικόνα του σώματος.
  - Οι βιομηχανίες διατροφής, διαφήμισης και μόδας επηρεάζουν την αναπαράσταση του σώματος.
  - Συνεπώς αρνητική αυτο-εικόνα μπορεί να δημιουργηθεί από καταστάσεις που επηρεάζουν τα φυσικά χαρακτηριστικά του σώματος και υπάρχουν 4 παράγοντες που το κάνουν πιο πιθανό (Lonsdale, 1990).

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 24/32

- Παράγοντες κατά Lonsdale (1990):
  - Οι αρνητικές αντιδράσεις από τους άλλους ανθρώπους.
[Π.χ. «Έχασε την ομορφιά της μετά το ατύχημα»].
  - Οι κατακτημένες σωματικές λειτουργίες της ενήλικης ζωής δεν μπορούν να ελεγχθούν.
  - Η χρησιμοποίηση ψυχρών , σκληρών και μεταλλικών συσκευών.
  - Ο φόβος απόρριψης σε σεξουαλικό ή κοινωνικό επίπεδο.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 25/32

- Η χρόνια ασθένεια γίνεται αντιληπτή ως «βιογραφική αποδιοργάνωση»:
  - Διότι η χρόνια ασθένεια καταστρέφει όχι μόνο το φυσικό σώμα αλλά και την τροχιά της ζωής του ατόμου.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 26/32

- Χαρακτηριστικά της «βιογραφικής αποδιοργάνωσης»:
  - Α) Αποδιοργανώνονται οι δεδομένες παραδοχές και συμπεριφορές.
  - Β) Αποδιοργανώνονται σε βαθύτερο επίπεδο τα ερμηνευτικά συστήματα των ατόμων.
    - Με αποτέλεσμα τη ριζική επανεξέταση της βιογραφίας και της έννοιας του εαυτού.
  - Γ) Κινητοποιούνται πόροι ως αντίδραση στην αποδιοργάνωση.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 27/32

- Η έναρξη της χρόνιας ασθένειας αποδιοργανώνει τη βιογραφία του ατόμου.
  - Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση της ζωής του ατόμου.
  - Αυτό με τη σειρά του προκαλεί απώλεια του εαυτού και αλλαγή ταυτότητας.
    - Π.χ. «Αισθάνεσαι εξαρτημένη και ανασφαλής ως μητέρα και ως γυναίκα», παραθέτει μια γυναίκα 25 ετών που παρουσίασε σκλήρυνση κατά πλάκας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 28/32

- Ωστόσο, η «βιογραφική αποδιοργάνωση» μπορεί να έχει και θετικές συνέπειες:
  - Ο ασθενής επανεξετάζει την κατεύθυνση της ζωής του.
  - Ο ασθενής γίνεται πιο ενσυνείδητος άνθρωπος.
  - Ο ασθενής δράττεται ευκαιριών που δεν είχε ποτέ φανταστεί στο παρελθόν.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 29/32

- Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ εαυτού, ταυτότητας και κοινωνίας:
  - Ο τρόπος που παρουσιάζουμε τον εαυτό μας στον έξω κόσμο επιδρά στον «ιδιωτικό μας εαυτό».
  - Αυτό επηρεάζεται με τη σειρά του από το κοινωνικό και το πολιτικό πλαίσιο.
  - Η συγκεκριμένη διαδικασία απειλείται στην εμφάνιση μιας ασθένειας.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 30/32

- Ο Williams (1993), ονομάζει τη συγκεκριμένη διαδικασία ως «αναζήτηση της αρετής»:
  - Η προσπάθεια να μείνει κανείς ενάρετος απέναντι στην κακοτυχία.
  - Ο ασθενής χρησιμοποιεί στρατηγικές ή «ηθικές υποκρούσεις» για να διατηρήσει την εικόνα του εαυτού του.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 31/32

- Π.χ. Τα ζητήματα που απασχολούν μια γυναίκα 62 ετών που υποφέρει από ρευματοειδή αρθρίτιδα είναι:
  - Να διατηρήσει την ανεξαρτησία της.
  - Να διατηρεί το σπίτι της καθαρό.
  - Να μη χρωστάει ποτέ χρήματα.
- Αυτά μας λένε πολλά για την αντίληψη που έχει η συγκεκριμένη γυναίκα για το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο και για την ίδια την ασθένεια.

Χρόνια ασθένεια και αναπηρία 32/32

- Οι περισσότεροι άνθρωποι που διαγνώστηκαν με κάποια ασθένεια, διαχωρίζουν την ασθένεια από τον ακόμα «υγιή» εαυτό.
  - «Στην πραγματικότητα είμαι πολύ υγιής. Απλά έχω αυτό το πρόβλημα», δηλώνουν αρκετοί ασθενείς.
  - Χρησιμοποιούν έναν ορισμό της υγείας, που δε βασίζεται στη φυσική τους κατάσταση αλλά στην ικανότητα διατήρησης της αξιοπρέπειας και της παραγωγικότητας μέσα στην κοινωνία.
    - Επομένως, υγεία δε σημαίνει μόνο απουσία ασθένειας.

Το στίγμα 1/3

- Ο Goffman μελέτησε τη σχέση μεταξύ του στίγματος και της διαχείρισης του εαυτού.
  - Όρισε το στίγμα ως:
    - Ένα είδος σχέσης ανάμεσα στο γνώρισμα και το στερεότυπο.
    - Τη διαδικασία λόγω της οποίας η αντίδραση των άλλων «φθείρει» την κανονική ταυτότητα.
    - Την ανακολουθία ανάμεσα στη δυνητική και την καθαυτό κοινωνική ταυτότητα.
- Δυνητική κοινωνική ταυτότητα = στερεότυπες κατηγοριοποιήσεις της καθημερινής ζωής.
- Καθαυτό κοινωνική ταυτότητα = τα γνωρίσματα που όντως διαθέτει το άτομο.

Το στίγμα 2/3

- Υπάρχουν ασθένειες και λειτουργικές αναπηρίες, είναι περισσότερο ή λιγότερο εμφανώς στιγματισμένες.
  - Π.χ. Ο καρκίνος του ορθού έχει στιγματιστεί λόγω των συνεκδοχών της πάθησης.

Το στίγμα 3/3

- Παράγοντες που αυξάνουν την πιθανότητα στιγματισμού:
  - 1. Η ορατότητα: Ο βαθμός έκτασης των συμπτωμάτων που επιτρέπει την αναγνώριση μιας πάθησης από τους άλλους.
(Π.χ. Η ψωρίαση).
  - 2. Ο βαθμός στον οποίο οι άλλοι γνωρίζουν για την ασθένεια.
(Π.χ. Μπορεί να μην είναι γνωστό στον εργασιακό χώρο κάποιου ότι πάσχει από επιληψία).
  - 3. Ο βαθμός παρεμπόδισης της ροής της αλληλεπίδρασης.
(Π.χ. Η επικοινωνία μπορεί να παρεμποδιστεί από έναν σοβαρό τραυλισμό).
  - 4. Η αντίληψη των άλλων για την ικανότητα του ατόμου να συμμετέχει πλήρως.

Κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις 1/1

- Οι χρόνιες ασθένειες δημιουργούν πρόσθετη ένταση μέσα στην οικογένεια.
- Η οικογένεια:
  - Αφενός μπορεί να συμπαραστέκεται πρακτικά και συναισθηματικά στον ασθενή.
  - Αφετέρου μπορεί να δημιουργεί πρακτική και συναισθηματική ένταση στον ασθενή.
- Εν κατακλείδι, η εμφάνιση μιας χρόνιας ασθένειας επιδεινώνει τυχούσες ασάφειες και εντάσεις στη σχέση των μελών μιας οικογένειας.

Στρατηγικές αντιμετώπισης (εξισορρόπηση, αντιμετώπιση, στρατηγική, ύφος) 1/1

- **Εξισορρόπηση** (Weiner, 1975): Οι ασθενείς θα έφθαναν σε ακραίες καταστάσεις ώστε να θεωρηθούν «φυσιολογικοί» και να κρύψουν τα συμπτώματά τους.
- **Αντιμετώπιση** (Bury, 1991): Οι ασθενείς μαθαίνουν πώς να υπομένουν την ασθένεια μέσα από γνωστικές διαδικασίες.
- **Στρατηγική** (Bury, 1991): Οι πράξεις των ασθενών μπροστά στην πάθησή τους.
- **Ύφος** (Bury, 1991): Τρόποι αντίδρασης και θεραπευτική πειθαρχία που επιδεικνύουν οι ασθενείς απέναντι στην πάθησή τους.

Χρόνια ασθένεια – εργασία και πόροι 1/1

- Τρεις τύποι εργασίας χαρακτηρίζουν τη χρόνια ασθένεια κατά τους Corbin & Strauss (1985):
  - Α) Εργασία της ασθένειας: Τήρηση της θεραπευτικής πειθαρχίας, πρόληψη και διαχείριση κρίσης, διαχείριση συμπτωμάτων, διαδικασία διάγνωσης.
  - Β) Εργασία της καθημερινής ζωής: Π.χ. Νοικοκυριό και επαγγελματική απασχόληση.
  - Γ) Βιογραφική εργασία: Επαναδόμηση της βιογραφίας του ασθενούς.

Ομάδες αυτοβοήθειας 1/1

- Παρέχουν ατομική αλλά και συλλογική υποστήριξη στους πάσχοντες.
- Μπορούν να υποκαταστήσουν μέχρι και το γιατρό (Herzlich & Pierret, 1987).
- Συμβάλλουν στην ανάπτυξη θετικής αυτοεικόνας.
- Ενθαρρύνουν την ανεξαρτησία και την αίσθηση αυτονομίας.

Βιβλιογραφία

Nettleton, S. (1995). *Κοινωνιολογία της Υγείας και της Ασθένειας*. (Μετάφρ. Ανθή Βακάκη, 2002). Αθήνα:
Τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.

Σημείωμα Αναφοράς

Γκούβα, Μ. (2015). Κοινωνιολογία της Υγείας. ΤΕΙ Ηπείρου.

Διαθέσιμο από:

<http://eclass.teiep.gr/courses/NOSH104/>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές [1] ή μεταγενέστερη. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, Διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Ευαγγελία Ι. Κοσμά
Ιωάννινα, 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη Δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει) μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

Τέλος Ενότητας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

